

Јаворка МАРИНКОВИЋ

Учитељски факултет у Врању

ФОНЕТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ТОПОНИМА ПРИЗРЕНСКО-ЈУЖНОМОРАВСКЕ (ВРАЊАНСКЕ) ЗОНЕ*

Апстракт: Фонетски систем призренско-тимочког говорног типа се разликује од система стандардног српског језика: нема гласа и слова **х**, али познаје стари словенски полугласник **ь** и африкату **ш** (дз).

Чување посебне фонеме за полугласник ь и неизмењено вокално л и -л, односно њихове замене делимично или потпуно различите у односу на штокавске говоре, припадају архаичним појавама у области фонетике.

Од иновација, на плану фонетике, најкарактеристичнији је **губитак квантитативних разлика** (нестанак опозиције дугих према кратким слоговима).

Кључне речи: полугласник, вокално л, вокално р, ексциријорни акценат, консонантске групе

Фонетика је научна дисциплина која се бави проучавањем гласова, њиховим настанком, улогом говорних органа у том процесу, својствима гласова. Основна јединица фонетике јесте **глас** или **фон**.

Глас је најмања јединица говора, звук (понекад шум) који настаје треперењем ваздуха услед покрета гласних жица, а уз учешће говорних органа.

Изговор гласова упућује на чињеницу да су они резултат рада говорних органа. Због тога се фонетика бави и њиховим радом, па самим тим улази и у групу **физиолошких дисциплина** које су углавном из групе биолошких наука. Поред тога, како покрете говорних органа прати треперење ваздушне струје, то јест једна акустичка појава, **фонетика је и физичка дисциплина**. Фонетика је дакле, физиолошка наука зато што описује гласове као производ рада одређених органа човечјег тела, а физичка зато што се ваздушна струја

* Рад је рађен у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

која ствара гласове понаша по законима који важе за механичка тела, као при појави сваког другог звука у природи.

Без фонетике, тј. материјалне основе гласа, не може бити речи ни о његовој функцији у природним језицима, значи нема **фонеме**. **Фонема** је најмања гласовна јединица која има разликовну службу у језику. Њен гласовни, акустички састав, чини **фон**.

Фонологија је део науке о језику који проучава гласове као говорне јединице за обележаваће разлике у значењу. **Фонологија**, дакле, проучава унутрашњи састав неког језика, тј. скуп разликовних знакова или **фонема**, чијом променом се мења или се може променити значење. У речима *йеџи* и *йуџи*, *е* и *у* биле би две различите фонеме, јер њихова замена условљава разлику значења. **Фонологија** је практично **функционална фонетика** јер проучава функционална значења гласова.

Схватање фонеме као разликовне јединице врло је старо. Још је Аристотел писао: “Елемент је недељиви глас, али не сваки, него такав, од кога може постати смислена реч.” Модерна теорија фонеме је зачета у Казањској школи (Бодуен де Куртене и Н. В. Крушевски). У овој школи су разрађене темељне поставке о фонемама као компонентама морфема, о многоличности гласова који се сједињују у једну фонему-„општи утисак о гласу“. Александар Белић сматра да није могуће одвојити **фонологију** од **фонетике**: то су два вида једне те исте појаве. Идеје **фонологије** знатно су утицале на савремену лингвистику, а томе је посебан допринос дала **Прашка лингвистичка школа**.

Српски стандардни језик има тридесет фонема, што значи да сви у његовој фонетици описани гласови, супротстављени – служе за разликовање значења. **Дистинктивна (разликовна) обележја фонема** заснована су на **артикулационо – акустичким** особинама гласова. За фонеме српског стандардног језика најбитније су артикулационе особине (одређене по начину и месту изговора), **звучност / беззвучност** гласова и **мекоћа / тврдоћа** гласова. Када су у питању вокали, треба рећи да дужина и краткоћа такође могу имати службу означавања разлике у значењу (нпр. *йâс* и *йâс*).

Азбука је устаљени редослед слова ћирилице. Назив је врло стар, потиче из времена настанка првог српског писма, **старословенске ћирилице**, у IX веку наше ере. **Азбука** је назив настао творбом од старих назива за прва два слова ћирилице. **А** (аз) и **Б** (буки): аз + буки = азбука.

Азбука призренско-тимочког говорног типа разликује се од азбуке стандардног језика: нема гласа и слова **х**, али познаје стари словенски полугласник **ь** и африкату **ѕ** (дз):

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ђђ
Ее	Жж	Зз	Ѕѕ (дз)	Ии	Јј
Кк	Лл	Љљ	Мм	Нн	Њњ
Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Ћћ
Уу	Фф	Цц	Чч	џџ	Шш
Ђь					

Дакле, азбука призренско-тимочког говорног типа има тридесет-једно слово и исто толико гласова.

1. Вокалски систем призренско-тимочког говорног типа састоји се, најпре, од основних пет вокала: *е, и* (предњег) и *а, о, у* (задњег реда) који су, углавном, нормалног образовања. Ови гласови, по Белићу, представљају звукове без специфичних нијанси и “слажу се у томе правцу са средњеевропским обичним вокалима”¹. Такви нормални вокали (*а, о, е, и, у*) налазе се и у микротопонимима² јужне и источне Србије:

Бујановачко језеро, Буњуло, Гушевац, Јаруге, Куке, Кућишије, Мушки дол, Суве ливаде, Туље, Уширина;

Баре, Глої, Глои рид, Кобзак, Ловачки дол, Оцин рид, Особе, Присобе, Село, Цољин кладанац;

Арница, Бараљевац, Барица, Ваљавишије, Зајци, Јабланица, Јазавска дујка, Марков јабер, Шаљница;

Биничка Марва, Бојине, Висина, Више Меници, Кийке, Крива крушка, Криви рид, Мривница, Цијанске куће;

Бачевина, Голми дол, Ђерен, Језеро, Лескови дол, Лешје, Пресевеја, Селишије, Средни рид, Ситудени кладанац, Цер, Црквени рид, Чешма.

1. 1. Отворени, односно, затворени вокали овде су доста ретки. Ова појава је условљена положајем, а манифестује се потпуном заменом вокала.

Промена вокала може бити условљена акцентом; у акцентованој позицији вокали постају затворенији, а у неакцентованој отворенији, као у примерима: *Марва–Морава, Маравица–Моравица, Гарнаши рид — Горнаши рид*. Неакцентовани вокал *е* мења се у правцу отвореног *а*, у суфиксу *-енац/-анац* у микротопонимима: *Кладанац* (стандардно, кладенац), *Горњи кладанац*,

¹ А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, 13.

² За илустрацију фонетских карактеристика овог говорног типа користићемо топономастички материјал зато што су у нормалним токовима времена топоними мање, и спорије, од било којих других речи, и говора уопште, подложни језичким променама. Материјал је прикупљен на терену, деведесетих година XX века, за потребе израде докторске дисертације под насловом *Микроштопонимија бујановачког и прешевског краја* (Ј. Маринковић). Иначе, у лингвистици су ово корисни подаци који се употребљавају не само у дијалектологији већ и у историји језика и упоредној граматици.

Белáјкин клáданац, Мíркoв клáданац, Мíйино клáданче, Прейíнски клáданац, Мујин клáданац. Мислимо да ту долази и пример *Сомољица* (на терену) према *Сомољица* (географски појам у катастарској употреби).

Акцент утиче на природу вокала у квалитативном и квантитативном смислу. Различитом артикулацијом наглашених и ненаглашених вокала у овим говорима А. Белић објашњава промену затворених вокала у отворене.

Деловањем акцента у квантитативном смислу у овим говорима долази до редукције самогласника у различитим степенима, или његовог потпуног ишчезавања. Народни изговор топонима *Божњéвац*, према катастарском, и иначе у званичној, административној, употреби, *Божињевац*, може бити потврда за ову појаву. Дакле, стоји *и* у ненаглашеној позицији, испред наглашеног слога, које се редуцира и добија ослабљену артикулацију. Мислимо да овде спадају и примери *Сíбдинско клáдњче*, са редукованим вокалом *а* у средини речи иза наглашеног слога, *Шьмишíрски рид*, са редукованом вокалом *и* (< тур. *шимшир*, м) и *Ѕьдýне* < *Ѕидýне*.

1. 2. Иако ће о полугласнику и касније бити речи, овде треба нагласити да је у примерима *Божњéвац* и *Сíбдинско клáдњче* реч о редукованим вокалима, који, иначе, настају у посебном гласовном положају (“пред или за акцентом”), за разлику од старих полувокала, који представљају звукове посебног образовања. На ову појаву професор А. Белић се осврће у више наврата (ДИЈС, 42, 248, 252 и даље).

Највиши степен редукције вокала у вези са деловањем акцента са суседног слога његово је потпуно ишчезавање, као у примерима: *Прмаци* < тур. *йармак*.³ *Скóруша–Оскоруша*; *Ђáјске њíве* — *Ђеáјске њиве* < *ћехáја* (*ћеáја*), хипок. *ћáја* (< тур. вулг. *кеһауа* ... 1. *йомоћник засйуиник везира*).⁴

1. 3. **Замена вокала *а* вокалом *е*** као у микротопониму *Беремíдница* (< нгр. *керацида* “балкански грецизам”⁵).

1. 4. У примерима *Муацýрци*, *Муацýрске њíве*, *Чоколéшка маáла*, *Трнóвска маáла* јављају се самогласничке групе *уа* и *аа*, које су настале после ишчезавања сугласника *х* и остале неизмењене.

Међутим, налазимо и примере у којима је један елеменат редукован, као у називу *Широкорнýца*. У овом микротопониму дошло је до сажимања два

³ А. Шкаљић, *Турцизми...*, 511.

⁴ А. Шкаљић, *Турцизми...*, 186.

⁵ П. Скок, *Етимолоијски рјечник хрвајскога или српскога језика* I, 354.

Напомена: овај назив је, у испитивани говор, могао ући и преко турског језика (*keremid*, *keremit*). Међутим, ту могућност одбацујемо, уз сазнање да је ћерамида производ за који су знали Грци и Римљани, па је и на Балкану, у њиховим провинцијама, свакако, коришћен и пре доласка Турака (Ј. Маринковић).

различита вокала, *a* и *o*, који су се при творби нашли један поред другог. *Широка орница > широкаорница > Широкоорница*.

До редукције ових вокала долази зато што се налазе у неакцентованим слоговима.

2. Полугласник се у **призренско-тимочким говорима** изговара као посебан глас, који, по правилу, има гласовну вредност нелабијализованог вокала, најчешће средње висине, обично средњег или задњег реда. У нашој науци о језику овај се глас бележи знаком *ʋ* (по традицији српске средњовековне писмености), а налази се на месту старих словенских полугласника *ʋ* и *ʋ*, затим новијег полугласника образованог у засебном животу ових дијалеката, углавном пред или за акцентом, и у турцизмима.

Изговор овог гласа је врло променљив, те се често приближава изговору и вокалским бојама других вокала; најчешће вокалу *a*, а ређе вокалима *e*, *o*, *y*, *u*. Ова појава је нарочито изражена у ненаглашеним слоговима, чија је артикулација и иначе мање прецизна. О утицају акцента на гласовну вредност полугласника било је већ речи, а овде још додајемо да овој појави доприноси и асимилација према суседним консонантима, палаталима (*ʋ > e*), односно лабијалима и, нарочито, веларима (за *ʋ > o, y*).

Глас *ʋ* јавља се и у речима страног порекла, најчешће турског, и то место турског гласа *ı*. Абдулах Шкаљић⁶ разматра овај глас у оквиру турског суфикса *-lik* (*-lik, -luk, -lük*), који се у српском језику, по угледу на турски, додаје нашим речима, па чак и интернационалним изразима, при творби изведеница.

Прегледајмо списак назива изабраних, такође, из нашег топономастичког материјала у којима се овај глас јавља:

а) наше речи: *Абџд, Божњџевац, Божњџевско њоље, Габџр, Дејков кладњнац, Ђџине, Песџк, Песџци, Сибјинско кладњче, Тџнки џирај, Тџнко долче;*

б) речи страног, обично турског порекла: *Бејов бузџљк, Бузџљк, Ташиљк, Чивљџк, Чивљџишије, Шџмишјрски рид.*

На примерима *Бузџлак, Кладанац, Тџсин бузалак, Сџудџни кладанац* (с. Барањевац-Бујановац), *Шџљички кладанац*, такође из топономастичке грађе јужне Србије, може се констатовати процес замене полугласника у ненаглашеној позицији пуним вокалом. У примерима са овог говорног подручја то је $ʋ^a > a$, иначе, може још бити $ʋ^o > o$, $ʋ^e > e$. (О вокализацији полугласника опширније код А. Белића.⁷)

3. Слоговно Р И Л налазимо на целој територији призренско-тимочког говорног типа у говору, а нарочито у микротопонимима: *Вр, Врла сџрана, Врли до, Врло било, Врџче, Грло, Крмишије, Недокрџиенски дол, Црњи камен, Црква.*

⁶ А. Шкаљић, *нав. дело*, 45.

⁷ А. Белић, *нав. дело*, 78, 79.

У нашим примерима га има у медијалној позицији где само *r* гради слог — *Врла сїрана, Грло, Раскрсја, Црква*, и у финалној позицији, у примеру *Вр* где се нашло после елиминације гласа *x*.

У свим овим примерима вокално *r* је акцентовано. Међутим овај се глас може наћи и у неакцентованом слогу, као на пример у називу *Средња рїїна*.

Иако нису потврђене у микротопонијској грађи, али како се налазе у другим сегментима овог говора, наводимо још две појаве везане за вокално *r*.

3. 1. 1. **Девокализација вокалног *r*** настаје у случајевима када дође до развоја пропратног, неакцентованог вокалног елемента уз *r*, и то најчешће у консонантском окружењу као у примеру *дрница* (заштитна мрежа која се ставља коњу око уста да не би оштетио усеве приликом обраде) > *дрница* > *драница*.⁸

3. 1. 2. **Секундарно вокално *r*** настаје у неакцентованом слогу, у консонантском окружењу, кад дође до редукције суседног вокала, као у примерима:

r + a: *їрашина* > *їрина*; *враїило* > *врїило*;

a + r: *їрїїзанска чеїа* > *їрїїзанска чеїа*.

3. 2. Вокално *л* и све његове рефлексе на широком простору призренскотимочких говора: *ль* (*ли, ле*), *лу*, у детаљно је описао А. Белић.⁹ Он је издвојио јужноморавски говор због тога што се само у њему јављају сви ови рефлекси. Међутим, као специјалне карактеристике овог говора он, ипак, издваја, пре свих, *лу* и *у*, напомињући да “сем *лу* и *у* находимо у овоме дијалекту по неке примере и са *ль*: *дль_аї/Врање, дль_аїа/В. Бања, дль_аїо / Вртог, Виш, Врање ...* Сви су ти примери, као што показују најбоље места у којима се налазе, могли бити позајмљени или из запаљског дијалекта или околних дијалеката који су знали за ту црту.”¹⁰

Белићево објашњење о пореклу рефлекса *ль* у јужноморавском говорном типу може да важи и за следеће примере из микротопонијске бујановачког и прешевског краја: *Дльїа бара, Дльїе, Дльїајке, Дльїе њиве, Дльїи дол, Дльїи рид, Дльїо долче, Дльїо їладниїїе*, и са незнатним вокалским разликама у селима Биљачи и Буштрању (слив ПМ), у којима бележимо примере са *л*: *Длїа бара, Длїе арїїине*.

Називи *Јабуре* и *Јабурник* потврђују појаву промене *л > у*, а назив *Слуї* рефлекс *л > лу* (у положају иза дентала).

У примеру *Длибоки дол*, такође из презентираних грађа, налазимо потврду за рефлекс вокалног *л* (које је постало од *ль*, евен. *ль*) > *ли*, што је карактеристика

⁸ О овој појави, у суседним говорима, писали су М. Павловић, *Говор Среїечке жуїе*, 72, и Н. Богдановић, *Говор Алексиначкої Поморавља*, 82–83.

⁹ А. Белић, *нав. дело*, 90–125.

¹⁰ А. Белић, *нав. дело*, 122.

тимочког дијалекта, а чији развој А. Белић објашњава овако: “Али не треба мислити да се ова црта развила из л, већ у неким случајевима, када је л постало од љ (евент. љ), поред л находимо и ли.”¹¹

У Алексиначком Поморављу Н. Богдановић место вокалног л налази рефлекс -и (*Дибоки ѿѿок, дибока вода*) и сматра га редовном појавом за ово подручје.¹²

4. Карактеристике сугласничког система призренско-тимочког говорног типа, односно њеног јужноморавског (под)типа, већ уочене у дијалектолошкој литератури, такође, потврђује микротопонимијска грађа јужне и источне Србије.

Специфичност консонантског система овог говора огледа се у упрошћавању и изменама сугласничких група (асимилација, дисимилација), чувању и измени -л на крају слога, метатези.

У Врањском Поморављу **сугласник s** (дз) је евидентнији у говору старијих генерација.

Ево неколико примера са s из презентоване микротопонимијске грађе: *Сагине, Сигине, Сџине*.

4. 1. Сугласници ђ и џ на територији јужноморавског говорног (под)типа чују се са нормалном артикулацијом, као у стандардном српском језику, али са ослабљеном фрикацијом, као -*ћ^к* (к) и *ђ^і* (і), због чега се на овом месту посебно истичу. (Артикулацију ових гласова описао је А. Белић.)¹³

Такве гласове налазимо у примерима *Кућ^кејшине, Т^кереминца* (из нашег топономастичког материјала).

Узроке за ову појаву у прешевско-бујановачкој говорној зони Д. Барјактаревих види у утицајима са стране, и то преко турских речи типа *кеса, керим, Кемал* и преко македонског -к, нарочито у зони где се српски и македонски језик мешају и узајамно утичу један на други.¹⁴

Мислимо да овде, као потврда, може доћи и микротопоним *Герен-ѿѿок*, иначе чест назив у Врањском Поморављу (< нгр. γεράνι). У Речнику САНУ постоји и ово значење за реч *ђерен* у врањском крају: “Ђерен вода је млака, има непријатан мирис, те се по нужди пије.”¹⁵

Наилазимо и на један усамљени пример на овом терену: *ч > ђ, Забелће < забел + че*. Код Ј. Шица налазимо облик забелâ шума ’са најранијом потврдом у документима из 14. в.’ (уп. Ј. Шиц, *Географски ѿермини*, 71).

¹¹ А. Белић, *нав. дело*, 122.

¹² Н. Богдановић, *Говор Алексиначкој Поморавља*, 84.

¹³ А. Белић, *нав. дело*, 170–171.

¹⁴ Д. Барјактаревих, *Прешевско-бујановачка ѿворна зона*, 183–184.

¹⁵ *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, 89.

4. 2. У јужноморавском, као и у многим другим штокавским говорима, **сугласник х** се губи, и то из свих позиција у речи. Потврде за ову појаву налазе се и у микротопонимијској грађи:

а) губљење иницијалног *х*: *Анишиће*, *Аџијски дол*, *Ајдук*, *Оџериг*, *Ајдучко кладанче*, *Јендеци*;¹⁶

б) губљење *-х*- у интервокалној позицији: *Таирка* < тур. *Tahir*, *Ђајске њиве* (на терену) *ћеајске њиве* (у литератури ЈСС, 169) < тур. вулг. *kehaуа*, заменик везира,¹⁷ *Више Менџици* < *механа*, *Амеда* < ар. *Ahtād*;

в) опадање крајњег *-х*: *Вр'*, *Кривора* (од *крив* + *орак*).

Међутим, постоје у овом говору и покушаји чувања гласа *х*. У нашој микротопонимијској грађи то је назив *Хисар* (тур. *hisar*, утврђење¹⁸ (ороним у хатару Прешево).

Место ишчезле фонеме *х* јављају се супституенти:

х > *в*; *Суво дрво* < *Сухо дрво*. Уп. и *Падишаров дол*: (< тур. *radışah*, цар¹⁹ > *џадиша-х-ов*), са секундарним *р* аналошког порекла.

4. 3. У дијалектолошкој литератури²⁰ констатована је **појава чувања -л на крају речи и слога** у јужноморавском говору. Наводимо потврде за ту појаву из наше микротопонимије: *Алибашин дол*, *Алијски дол*, *Аџијин дол*, *Бел камен*, *Брајков дол*, *Бујарски дол*, *Врани дол*, *Врли дол*, *Голем дол*, *Горњомалски бел камен*, *Грбанов дол*, *Длибоки дол*, *Дљби дол*, *Доњомалски бел камен*, *Забел*, *Илијински дол*, *Имел*, *Киџин дол*, *Косџин дол*, *Криви дол*, *Кус' дол*, *Кусо долче*, *Лесков дол*, *Мал дол*, *Мал мечак*, *Марковски дол*, *Муратџов дол*, *Муџавџински дол*, *Мушки дол*, *Радошин дол*, *Раздолци*, *Реџин дол*, *Селски бунар*, *Селски кладанац*, *Сџубал*, *Суви дол*, *Турски дол*, *Тъмни дол*, *Цвейџни дол*, *Чукин дол*.

Неизмењено -л на крају слога чува се у народном говору, а само понегде и у примерима узетих из катастарских књига: *Црни дол*, *Дол*. У највећем броју примера катастарски подаци нуде супституцију сонанта *-л* вокалом *-о*, као у примерима: *Тамни до*, *Чукин до*, *Бео камен*.

Испитивани ономастички материјал је потврдио и другу, у дијалектолошкој литератури познату карактеристику сонанта *-л*, да се на крају слога (односно речи) мења у *-(j)а*: *Бејавица* < белвица (врста рибе) и *Сејаце* < селце (у књ. српском језику селце > сеоце).

¹⁶ А. Шкаљић, *нав. дело*, 327.

¹⁷ А. Шкаљић, *нав. дело*, 186.

¹⁸ *Турецко-рускии словник*, Москва, АН СССР, 1977, 409.

¹⁹ А. Шкаљић, *нав. дело*, 507.

²⁰ А. Белић, ДИЈС, 123; П. Ивић, *Дијалектолоџија српскохрватској језика*, 111; Др А. Пецо, *Прејлед српскохрватских дијалеката*, 24.

4. 4. Понекад је овде **сугласник ј** нестабилне артикулације. У микротопонимима *Шајинце*, *Војино њивче*, *Пејин камен*, *Пејинци* *ј* се по артикулацији приближава неслоговном *і*.

Наши примери потврђују да се неслоговно *і* реализује у међувокалном положају (између *е* и *и* или једног од тих вокала и неког другог вокала). Реализација гласа *-ј* под овим условима, као неслоговно *і*, А. Белић објашњава начином артикулације вокала *е* и *и*, који се завршавају моментално, и по акустичком моменту или личе на *і* или се са њим потпуно поклапају.²¹

4. 5. **Гласови ф и џ** у говору Врањског Поморавља, јављају се у страним речима, најчешће турског порекла: *Афазов рид*, *Аџијин дол*, *Јанџик*, *Муџавџиски дол*, *Муџиџици*, *Оџерид*, *Реџејов дол*, *Реџин дол*, *Цардино лојзе*, *Џољина ливада*.

У називу *Равшина*, такође страног порекла, место сугласника *ф* јавља се *в* (*ф > в*); *рафсх*, арб. раван.²²

5. Сугласничку групу шш- налазимо у иницијалном положају, у примерима *Шшурац* и *Шшек*, затим у средини речи, као у микротопонимима *Лешшар* и *Пешштер*, а најчешће у наставку *-ишше*: *Ваљавишше*, *Вардишше*, *Вучишшоришше*, *Доње ћелишше*, *Збиршше*, *Конољшишше*, *Крашишша*, *Лојзишше*, *Просишше*, *Речишше*, *Црквишше*, *Чивљчишше*. Оваквих примера има много. Наводимо само још неке: *Големо њладнишше*, *Горњо џрлишше*, *Градишше*, *Гробишше*, *Доњо џрлишше*, *Издишше*, *Камиларишше*, *Кућишше*, *Манасшпиришше*, *Муречишше*, *Николино њладнишше*, *Плујовишше*, *Рамњшишше*, *Селишше*, *Трлишше*, *Ђеранишше*.

5. 1. Потврду за **групу жд** налазимо у микротопонимији Врањског Поморавља, као у примерима *Рождаце* и *Тидужде*.

5. 2. **Сугласничку групу џр < чр** налазимо у неколика топономастичка примера: *Црешња*, *Црешњи дол*, према којима имамо у стандардном језику *џрешња*. (Појава секвенце *џр-* је резултат дисимилације групе *џр*). Секвенцу *џр-* имамо и у следећим називима: *Црвеница*, *Црквишше*, *Црнуша*, *Црнојорско*.

5. 3. У топономастичком материјалу **групу -шч** обично чувају називи са турцизмом *башча* у основи: < тур. *bağçe*, *bağçe* < перс. *bagče* (*bag-če*), деминутив од *bag* "воћњак".²³ Наводим два таква назива: *Башчени дол* и *Турска башча*.

5. 4. Према **стандардној скупини см овде стоји шм** у апелативу *чешма* (треба имати у виду мишљење Ј. Шица (*Географски џермини*, 19) да је, пре позајмице из османског доба *çeşte* 'извор, кладенац', постојало и народно са

²¹ А. Белић, *нав. дело*, 134.

²² П. Скок, *Етимолоијски рјечник хрватскога или српскога језика III*, 113.

²³ А. Шкаљић, *нав. дело*, 123.

дијалекатским колебањем између 'Cesma и Chasma): *Бајрамова чешма, Баљачилска чешма, Чешма*. У другим речима ова група остаје неизмењена: *йесма, йовесмо, басмо*.

6. У говорима признено-тимочког говорног типа, унутар неких сугласничких скупова врше се промене са циљем олакшавања говорног процеса. Те су промене некад више а некад мање изражене. Овде издвајамо изванредан број примера у којима су присутне неке карактеристичне појаве за народни говор овог подручја.

6. 1. Асимилациони процеси огледају се у следећим примерима:

вн > мн (равно > рамно): Рамни рид, Рамница, Рамнишиће, Рамно ширинче, Рамњак, Рамњишиће.

У испитиваној грађи има и случајева у којима **група *вн* не подлеже регресивној асимилацији**: *Равњак* (с. Клиновац, Бујановац) и сви примери из катастра: *Равни рид, Равнишиће, Равно ширинче, Равњак*.

У апелативу *јумно*, у микротопонимима чији је саставни део, бележимо стабилну и неизмењену групу *мн*: *Сјамболски јумна*. Неизмењена група *мн* чува се и у топониму *Тъмни дол*.

6. 2. Дисимилацију групе *мн > вн*, која иначе живи у народном говору Брањског Поморавља, не налазимо у топонимијској грађи.

6. 3. Палатализација

У следећим називима долази до промене задњонепчаних сугласника: *к > ч: Речишиће < река, Трејачка река < Трејак, Чивљчишиће < чивљк, Јабучарник < јабука; і > ж: Гложје < ілоі + је; к > ц* испред самогласника *-и*, као наставка за облик: *Песъци < њесък, Јендеци < јендек, Прмаци < тур. parmak м.*²⁴

У називу *Јарчишиће* (од *јарци*) не може се говорити о прелазу сугласника *-ц* у *-ч* "него су оба ова гласа добивена од сугласника *-к*, и то је по правилу прво у изведеној речи добивено *-ч*, а тек касније у основној *-ц*".⁹³ (О овом и сличним примерима палатализације види код М. Стевановића, *Савремени српскохрватски језик I*, 127.)

6. 4. Резултате старог јотовања налазимо у примерима *Орљак* (од *орѡлѡ + јак*),⁹⁴ *Пејировски орљак* и *Кладанац у дубље* (*ѡј > ѡљ*), а новог јотовања у називу *Зайађе* (од *зѡјад + ѡје*).

6. 4. 1. Ново јотовање изостаје у примерима *Куде јрѡбја, Сѡарѡ јрѡбје* и *Раскрсја*, а у примеру *Недокрсѡенски дол* не врши се јотовање сугласника у трпном глаголском придеву с основом презента на *-и*. О овој појави има више мишљења у стручној литератури,²⁵ тако да овде није потребан коментар.

²⁴ А. Шкаљић, *нав. дело*, 511.

²⁵ М. Стевановић, *Савремени сх. језик I*, 127.

6. 5. Једначење сугласника по звучности

џ > њ: *јроб + че > Гройче; врба + че > Врйче; колиба > Колийчики; г > њ: ливаде + ке > Ливайке; з > с: раз + крсѝ + је > Раскрсја.*

Делимично једначење, неједнаког степена, налазимо у неким случајевима варирања артикулације у сандхију: *Кус³ дол, Под^и љрују, Под^и љурски дол.* (Уп.: А. Белић, ДИЈС, 479, и Н. Богдановић, ГАП, 111).

6. 6. Африкатизација

ѡи > ѡч: Пченичиѡѡе. У непосредном додиру с пловивом од фрикатива (*ш*) добија се африката (*ч*).

У народном говору Врањског Поморавља место стандардног *ѡшеница* изговара се искључиво *ѡченица, ѡченични леб, ѡченично брашно, ѡченично ѡље.*

Још једну потврду за ову гласовну промену налазимо у хидрониму *Пчиња*, за који у литератури из XV в. стоји облик ПШИНА.²⁶

6. 7. **Редукција и испадање сугласника** је, свакако, појава која, такође, карактерише овај говор, али треба рећи и то да није тако честа. Сугласници на крају речи више су склони променама. Појава се манифестује на тај начин што се од два сугласника на крају речи последњи готово обавезно губи. У примерима *Суви мос', Исјод мос'* и *Орлов дрес'* имамо губљење праскавог сугласника (*ѡ*) на крају речи иза струјног (*с*). У говору се може наћи више таквих примера: *младос', сѡарос', болес', завис', радос'.*

О називу *Вр'* било је већ речи у вези са **губљењем сугласника х**.

У иницијалним групама сугласници се релативно добро одржавају, па су примери упрошћавања рећи. Данашње село у Врањском Поморављу *Содрце* у српским споменицима из XIV века помиње се као *Псодрци*.²⁷

6. 8. Иако је **метатеза** присутна, ипак није раширена појава у говору Врањског Поморавља. Такво се стање одражава и на микротопонимију, па на испитиваној територији бележимо тек неколико назива у којима је извршена ова гласовна промена.

Група *зј* с метатезом (*лозје > лојзе*) јавља се у примерима *Лојзиѡѡе, Сѡаро лојзе.*

Метатеза групе *нд > дн* из дијалектизма *ѡладне* јавља се и у микротопонимима: *Големо ѡладниѡѡе, Николино ѡладниѡѡе, Пладниѡѡе.* Ову појаву посматрамо у односу на стандардни облик именице *ѡландниѡѡе.*

И, на крају, у називу *Бајрамова чеѡма*, указујемо на један пример презимања стране речи у изворном облику (< тур. *bayram* “вјерски празник”

²⁶ Ст. Новаковић, *Пиѡињски ѡоменик*, СКА, Београд 1985.

²⁷ Ст. Новаковић, *Законски сѡоменици срѡјских држава средњеј века IV*, 414.

и у перс. *bayram*).²⁸ Иначе, метатеза се врши често приликом адаптације неких страних речи са секв. *jp* у нашем језику: уп. *барјак*, и у нашем стандарду < тур. *bayrak*.

7. У говору, **акцент** значи истицање неке говорне јединице у односу на другу јединицу. То истицање обично се врши помоћу енергије, инте-нзивније артикулације; због тога су акцентовани делови говора чујнији и јаснији, односно разумљивији од неакцентованих. Носилац акцента у слогу је један од пет самогласника или сонант *p* када има функцију носиоца слога.

У најопштијем смислу акцент се дефинише као нарочито истицање јачине и висине једног слога у речи или једносложне речи у реченици. То нарочито наглашавање или акцент има три елемента: **јачину, висину и трајање**.

Новију акцентуацију имају млађи говори штокавског дијалекта српског језика: шумадијско-војвођански, екавског наречја и (источно)херцеговачки говори, ијекавског наречја.

Старије системе акцентуације данас можемо чути у народним говорима: призренско-тимочког, косовско-ресавског и зетско-јужносанџачког говорног типа. У овим говорима акцентован је последњи слог и акцент, најчешће, није пренесен (*деиѐ, њоѝѡк, ноѐ, љавѐ...*)

7. 1. **Акцент призренско-тимочког говорног типа јесте експираторан:** “један се слог по јачини гласа истиче међу осталим.”²⁹ Овај се акцент бележи знаком³⁰, а његово место у речи је слободно (може се наћи на сваком слогу): *злѝѡ, колѐно, јунѝк, ѝрођѐ*.

Акцентуација је један од разлога да се врањско подручје у дијалектолошкој литератури издвоји као специфично. Александар Белић у својој студији (ДИЈС) истиче: “Само на крајњем југу Србије, у Врању и његовој околини до границе³¹, има од тога једно врло интересно одступање, преношења акцента за један слог према почетку речи у извесним случајевима.”³² Следећи примери то потврђују: *водѝ > вѡда, љавѝ > љѝва, винѝ > вѝно, деиѐ > деѝе*.

Слика врањског акцентатског система, коју данас најбоље одражава микротопонијска грађа, биће представљена у оквиру неколико категорија типичних примера.

²⁸ А. Шкаљић, *нав. дело*, 114.

²⁹ А. Белић, *нав. дело*, 271.

³⁰ Овај знак никако не значи штокавски дуги акцент.

³¹ У време обиласка ових области (1905) А. Белић је мислио на српско-турску границу, која је код села Ристовца секла пругу Београд–Скопље. Према мојим сазнањима, особина о којој говори Белић простире се и јужније од тога, све до границе ове говорне зоне са македонским језичким подручјем, па чак и преко те границе до Куманова (Ј. Маринковић).

³² А. Белић, *нав. дело*, 274.

1. Једносложни микротопоними: Гло̑, До̑, Дре̑н, Ду̑џ, Јаз, Лаз, Лу̑и, Ри̑д, Цер, Ши̑ек.

2. Двосложни микротопоними

С обзиром на то да ова говорна зона не зна за квалитативно-квантитативне опозиције акцентогених слогова, овде је пре свега битно место акцента. Примерима који следе покушаћемо да покажемо да ли се још чува стари акцентогени слог или је дошло до његове промене:

а) **чување акцента на иницијалном слогу:** Ба̑ре, Бла̑ио, Бре̑сја, Бу̑ке, Га̑бар, За̑бел, Ка̑ле, Ло̑јзе, Ме̑ка, Пе̑ика, Ру̑јан, Ру̑ја, Чу̑ка;

б) **чување акцента на затвореној ултими:** Бла̑у̑н, Буча̑р, Врб̑лак, Вр̑лак, Ври̑ник, Го̑лак, Грд̑ељ, Ду̑ња̑к, Ђер̑ен, Коча̑к, Ли̑ја̑р, Меч̑ак, Ор̑лак, Прж̑ар, Рам̑ја̑к, Си̑ељ, Снас̑ар, Такс̑им, То̑ли̑к, Тр̑ња̑к, Чу̑ка̑р, Шум̑ак;

в) у датом топономастичком материјалу нашли смо један пример **чувања акцента на отвореној ултими:** Аме̑а (тур.). Тиме је потврђено, до сад више пута истицано мишљење у дијалектолошкој литератури, да је у врањском говору отворена ултима скоро сасвим изгубила ту своју ранију прозодијску одлику.

3. Вишесложни микротопоними

Микротопоними састављени од три и више слогова углавном показују исте акценатске односе као и двосложни микротопоними. То значи да и у овој категорији речи налазимо примере који чувају акценат на иницијалном слогу, затим примере са очуваним акцентом на затвореној ултими, али су најбројнији они са очуваним акцентом на старом месту. На отвореној ултими и у овој категорији микротопонима акценат се није задржао. Да прегледамо и овде карактеристичне примере:

а) **чување акцента на иницијалном слогу:** Бу̑ши̑ра̑ње, Гр̑оби̑ши̑е, Гу̑шевац, За̑бел̑е, Зб̑и̑ри̑ши̑е, Јен̑деци, Ку̑ћи̑ши̑е, Ло̑јзи̑ши̑е, Мла̑чи̑ши̑е, Пл̑у̑и̑ви̑ши̑е, Пб̑ји̑ши̑е, Ре̑чи̑ши̑е, Се̑ли̑ши̑е, Тр̑ли̑ши̑е;

б) **чување акцента на затвореној ултими:** Бала̑ва̑н, Бала̑ја̑ч, Вино̑ра̑д, Јасика̑р, Креме̑ја̑к, Мус̑ич̑и̑н, Оцери̑д, Парас̑и̑ур, Пе̑шчани̑к.

Топонимни са предлозима су карактеристична појава и у Врањском Поморављу. У њима се предлози третирају као проклитике и образују акценатску целину заједно са семантичким елементом: Више̑ јр̑об̑ја, У̑к̑и̑ке, У̑ду̑ља, Под̑ и̑ру̑ју, Под̑ и̑ур̑ски до̑, У̑ре̑ку, На̑ и̑о̑ло̑, Пре̑ко̑ ре̑ку, Под̑ др̑сја. (О преношењу акцента на предлог упор. код А. Белића.³³) Међу бројним примерима које Белић наводи у овом контексту, Врање са околином се помиње само у случајевима *на двор* (Вр. Бања), *ири̑вечер*, *увечер*

³³ А. Белић, *нав. дело*, 227, 280, 281.

(Вр.), *најролеј*, *навечер* (Прибој), *вѣ здѣн* (Врање), што нас наводи на помисао да врањски говор знатно одступа од ове заједничкословенске појаве.

Као што се из наших примера види, а ситуација је таква и у другим, акценат се не преноси на предлог. Ова прозодијска појава се подудара са ситуацијама из других говорних сегмената исте структуре врањског говора, у којима се, такође, у највећем броју случајева, акценат не преноси на проклитику: *куде кућу*, *на њиву*, *куде вас*, *куде нас*, *куде мос'*, *иод мос'*.

У лексичкој грађи налазимо и изванредан број двочланих и вишечланих микротопонима, као што су *Голѣма њива*, *Кладанац у њрњиву њадину*, *Плѣчки дол*, *Средња рѣйна*, *Шума у манастѣрски њуѣи*. Ове називе бисмо, можда, могли посматрати као акценатске целине ако узмемо у обзир чињеницу да се акценат једне речи по јачини истиче, док су остали акценти нешто слабијег интензитета.

Оваква акценатска диференцијација најбоље се осећа у говору у зависности од тога ком елементу говорник даје значајнију семантичку вредност.

Литература

- Белић 1951: А. Белић, *Савремени српскохрватски језик I, гласови и акценат*, Београд.
- Дешић 1992: . Дешић, *Српски акценат с лакоћом*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Ђуровић 1996: Р. Ј. Ђуровић, *Шест оџа о српским акценатима*, Ужице.
- Ivić 1985: Р. Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika, Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad 1956.; II izdanje, posebno s. 110-131.
- Ivić 1959: Р. Ivić, *Izveštaj o dijalektološkoj ekskurziji po užoj Srbiji*, GFFNS IV, 397-400. Iz zone prizrensko-timočkih govora posećena su sela: Tešica (Aleksinac), Jelašnica (Niš) i Gnjilan (Piro).
- Ивић 1962-1963: П. Ивић, *Инвентар фонетске проблематике шипокавских џовора*, Годишњак филозофског факултета, Нови Сад.
- Ivić 1990: Р. Ivić, (sa S. Remetićem), *Refleksi akcentovanih vokala e i o u govorima prizrensko-južnotravnskog dijalekta na zemljištu kosovske pokrajine*, Kosovsko-metohijski zbornik 1, SANU, Beograd, s. 163-173, sa kartom na s. 173.
- Јакобсон 1966: Р. Јакобсон, *Роман, Линѣисѣика и џоѣѣика*, Нолит, Београд.
- Маалмберг 1974: Б. Маалмберг, *Фонетика*, Сарајево.
- Милетић 1933: Б. Милетић, *Изџовор српскохрватских гласова*, СДЗБ V, Београд.
- Милетић 1953: Б. Милетић, *Фонетика српског језика*, Београд.
- Пецо 1973: А. Пецо, *Акцентска чињанка*, Научна књига, Београд .
- Ресо 1980: А. Ресо, *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, Naučna knjiga, Beograd.
- Првуловић 2000: Б. Првуловић, *Настава акцената српског језика у ѣракси*, Методички приручник, ДП „Нота“ Књажевац.
- Шкаљић 1989: А. Шлакић, *Турцизми у српско-хрватском језику*, Сарајево, Свјетлост.
- Шкаљић 1989: А. Шлакић, *Турцизми у српско-хрватском језику*, Сарајево, Свјетлост.

Javorka MARINKOVIĆ

PHONETIC CHARACTERISTICS OF TOPONIMS OF PRIZRENSKO-JUŽNOMORAVSKA (VRANJANSKA) ZONE

Summary

Speeches of Prizrensko-južnomoravska (Vranjanska) speaking zone take up a particular position within the Stokavian dialect. Their specifics are two kinds of features: a number of archaisms and, especially, innovations which are not familiar with Serb-Croat speeches.

Archaisms include the preservation of a specific phoneme for semivowel *ǎ* and non-changed vocal *л* и *-л*, that is, their alterations partly or completely different regarding Stokavian speeches.

Out of innovations the most characteristic are the following: the lose of quantitative differences (disappearance of opposition of the long syllables toward short ones), transformation of synthetic declination into analytic one, analytic comparison instead of synthetic one, lose of infinitive, and the use of doubled form of personal pronouns.

Key words: semivowel, vocal *l*, vocal *r*, expiratory accent, consonants groups.